

CONSTANTIN
NOICA

VIAȚA ȘI FILOZOFIA
LUI RENÉ DESCARTES

PREFAȚĂ

Autorul acestor pagini o știe: nu se scriu lucrări de sinteză, nici măcar lucrări de popularizare, în împrejurări în care întreprinde el aceasta. Pentru asemenea lucrări îți trebuie o maturitate de spirit și o limpezime de expresie pe care e greu să le capeți înainte de o anumită vîrstă. De aceea lucrările de sinteză, și chiar cele de popularizare, se scriu, în țările cu tradiție filozofică, nu la începutul unei cariere, ci la apogeul ei, așa cum de pildă face, la noi, dl prof. Ion Petrovici, de sub condeiuul căruia a și apărut, în aceeași colecție cu lucrarea de față, un Schopenhauer. Pentru a scrie despre un filozof — ceea ce e nespun mai greu decît a scrie despre o problemă la un filozof — trebuie, mai ales, să treacă un răstimp de tovărășie cu el, răstimp în care să fi crezut, dar uneori să te fi și îndoit de filozoful acela. Autorului de față i se pare că nu s-a îndoit încă îndeajuns cu privire la Descartes.

Știind acestea, de ce a întreprins totuși lucrarea? Pentru că, pe de o parte, o asemenea lucrare era necesară, și cu atît mai oportună cu cît în cursul anului 1937 Apusul sărbătorește pe Descartes; iar, pe de altă parte, pentru că nimeni dintre cei în măsură nu se arăta dispus s-o facă. În lumea românească, de altfel, nu știm decît despre dl prof. Nae Ionescu că ar pregăti de multă vreme un Descartes. Dar oricît de nerăbdători am fi, putem oare nădăjdui că-l vom avea prea curînd?

Felul cum a fost întocmită monografia aceasta — al cărei material se trage, bineînțeles, într-o largă măsură din diversele volume și mai ales din ultimul, nu întotdeauna citat, al ediției Adam și Tanner — poate surprinde pe cunoscători. Nu s-a stăruit oare prea mult asupra unora dintre lucrările filozofului în dauna celorlalte? Nu s-a făcut din viața lui Descartes o existență mai precis orientată decît a fost în adevăr?

*În privința primului punct, se poate răspunde că interesul cade, în lucrarea noastră, pe opera filozofică a lui Descartes, și era firesc atunci ca Regulile și Meditațiile să fie înfățișate cu precădere; pentru contribuția științifică a filozofului, cititorul poate folosi lucrarea dlui M. Uță cu titlul Descartes. Metafizica și știința, apărută acum câțiva ani în Editura Casei Școalelor. În privința celui de-al doilea punct, autorul nu crede că viața lui Descartes poate fi înfățișată dincolo de orientarea pe care a voit filozoful să i-o dea; pentru că însă există în această viață unele aspecte de care, din pricina felului nesigur în care ne-au fost transmise, a trebuit să ne lipsim aci, cititorul doritor să-și întregască tabloul existenței lui Descartes poate folosi studiul *Misticismul lui Descartes*, publicat de dl Ionel Jianu în „Convorbiri literare” pe 1930-1931.*

*Titlul lucrării trebuia să fie: Viața și filozofia lui Descartes, înțelese ca trepte ale singurătății sale. Autorul a renunțat mai târziu la el, nu numai pentru că era prea lung dar și pentru că, poate, era prea literar. În felul lui, totuși, titlul ar fi exprimat ceva din caracterul interpretării ce se aduce aci filozofiei carteziene. Caracterul acesta se inspiră, pentru început, din paginile adânci prin care se deschide lucrarea filozofului contemporan Edmund Husserl, *Méditations cartésiennes*. Pornirea către subiectivism, se întrebă autorul citat, nu încheie în ea un sens etern?*

Urmărirea acestui sens etern în cugetarea lui Descartes ar fi constituit însă o temă de alte proporții decât cele care i s-au dat acum. Și cine știe dacă, adâncindu-și punctul de vedere, autorul nu ar fi putut da cândva un Descartes mai bun decât cel de azi, pe care însă, oricât de modest ar fi cel de azi, el îl face cu puțință.

Într-un anumit sens, prin urmare, autorul ar putea afirma că face un sacrificiu dând la iveală mica lucrare de față. Dar nu așa ceva interesează poate, dacă — precum crede editorul — ea va putea fi cu adevărat de folos unora dintre cititori.

AUTORUL

TINEREȚEA LUI DESCARTES

Sunt puțini filozofi care să fi *voit* aut de mult ca Descartes. De obicei viețile se trăiesc la întâmplare, iar învățăturile se scriu ca sub apăsarea unui destin. De aceea viețile filozofilor nu seamănă decît rareori cu gîndirea lor și aproape niciodată nu dovedesc ceva cu privire la aceasta. Nici la Descartes viața nu dovedește mare lucru pentru înțelegerea gîndirii sale; dar ea seamănă cu aceasta, seamănă într-un chip care te face să bănuiești că în dosul amîndouora stă o aceeași hotărîre. Viața lui Descartes este, ca și gîndirea sa, un program. Se poate ca el să nu-și fi dus întotdeauna la îndeplinire programul, pe care nu l-a ascuns, ba unii găsesc chiar că l-a trîmbițat; se poate să fi accentuat prea mult asupra caracterului acesta de a înfăptui un program în cele mai mici manifestări ale sale; însă o asemenea pornire conștientă, hotărîită există în viața și rosturile lui Descartes, iar a trece peste voința din care izvorăsc toate înseamnă a refuza să găsești ade-văratul lor înțeles.

Pornirea conștientă, pe care deci filozoful o va exagera mai degrabă decît s-o ascundă, este cea de a se lepăda de tot ce întuneacă propria sa gîndire și ființă. Te întîmpină o desăvîrșită singurătate, atunci cînd ai de a face cu Descartes. Viața sa nu numără prieteni aproape deloc; învățătura sa nu se autoriză de la nici un nume ilustru. Istoricii, mai ales cei din ultima vreme, găsesc, e drept, că nu se poate vorbi de independența absolută a lui Descartes față de înaintași și de timpul său. Dar cineva poate ține de înaintași, precum și de timpul său — așa cum fiecare ființă istorică e sortită să facă — fără a înceta prin aceasta de a rămîne singur. Căci singurătatea tocmai așa ceva înseamnă, poate: să pleci din lumea tuturor, pentru a învăța să găsești lumea ta.

De unde avea să plece Descartes spre a se descoperi pe sine?

Lumea în care avea să se ivească și de unde să se desprindă mai târziu era mica nobilime franceză de la sfârșitul veacului al XVI-lea. Pînă în 1596 cînd se naștea, în localitatea La Haye, René Descartes, familia sa nu-și înscrisese încă numele în istoria Franței. Pentru anumite aplecări de mai târziu ale filozofului e de menționat, doar, că Pierre Descartes, bunicul său din partea tatei, fusese doctor în medicină, la fel cum fusese și străbunicul său din partea mamei, Jean Ferrand. În ce privește pe tatăl său, Joachim Descartes, acesta se mulțumea să păstreze micile sale titluri și proprietăți, pe care, în bună parte, avea să le treacă mai târziu fiului său mai mare, Pierre.

De la început René Descartes este oarecum un izolat în propria sa familie. Mama sa moare, un an după ce-l născuse. Dintre cei cinci copii, doar trei aveau să trăiască: Pierre, cel mai mare, o soră a lor, Jeanne, și René. Acesta nu pare a fi avut nițică afecțiune decît pentru sora sa: dar nici sora și nici fratele său nu se ivesc prea des în cursul copilăriei sale, cu atît mai puțin în anii săi de maturitate, așa încît copilul acesta pare a fi crescut fără familie. Cît despre tatăl său, unul din rarele gesturi de amestec în viața tînărului René ce avea să facă era, mai târziu, să pună pe numele său o avere — moștenită e drept din partea mamei și a rudelor mamei —, avere îndestulătoare pentru ca filozoful să nu fie silit să muncească în tot restul vieții sale. De altfel, nu mult după moartea soției sale, Joachim Descartes se recăsătorește, are cîtiva noi copii și mai târziu se mută cu familia — în afară de micul René — în provincia Bretagne, unde se încetățenesc cu toții de acum înainte, chiar copiii din prima căsătorie.

René rămîne pînă la vîrsta de opt ani în localitatea La Haye, după aceea neîntorcîndu-se aci decît puțin timp pe an, doar în decursul vacanțelor. În La Haye se vindecă el de „tusea aceea seacă” pe care spunea mai târziu că o moștenise, dimpreună cu culoarea palidă a feței, de la mama sa; or, chiar dacă nu se vindecă, dezmente pe cei care crezuseră, la nașterea sa, că n-avea să trăiască mult. Tovarășii săi de acolo sunt doar o bunică a sa și doica, a cărei amintire avea să o păstreze toată viața. Unii biografi cred chiar că Pierre și Jeanne, fratele și sora, amîndoi mai mari, ai lui Descartes, rămăseseră și ei oarecare timp în La Haye, înainte de a se duce cu tatăl lor în provincia Bretagne; dar nimic

nu avea să trădeze înriurirea lor asupra vieții lui Descartes copil. Prea puține lucruri știm de altfel asupra perioadei acesteia, iar într-unul din rarele rînduri cînd filozoful vorbește despre vremea de atunci, este pentru a justifica unui prieten simpatia sa pentru ființele cu ochi încrucișați, amintindu-și că în vremea copilăriei îi plăcuse o fetiță cu astfel de ochi.

La vîrsta de opt ani, René Descartes este trimis la școala, de puțină vreme înființată de către Henric al IV-lea, dar care și dobîndise un bun renume, din orășelul La Flèche. Era un colegiu de iezuiți, unde familia sa se dovedea îndeajuns de cunoscută pentru ca micul și plîpîndul René să se bucure de o îngrijire și o atenție mai alese decît cele obișnuite. Nu numai că i se îngădui să vină la școală după sfîrșitul iernii, către Paști, dar o dată ajuns acolo, i se dădu o cameră numai pentru el și fu lăsat — amănuntul acesta îl știe toată lumea — să se deștepte dimineața la ce oră avea chef. În colegiul acela de iezuiți capătă el oarecare deprinderi ce îl stăpînesc pe tot restul vieții — așa cum este, de pildă, respectul, temător aproape, față de biserică. Un spirit prea religios nu avea să fie niciodată Descartes, cel puțin nu în înțelesul acela de supunere la toate dogmele și învățăturile bisericii; în schimb avea să caute, în tot cursul vieții sale, să nu supere niciodată biserica și să-și infățișeze propria sa filozofie în așa fel încît să nu poată fi acuzat de impietate — ceea ce nu avea să-i reușească întotdeauna. De altfel iezuiții, contrar anumitor aparențe, nu încercau să intervină prea mult în viața sufletească și convingerile fiecăruia, iar cu excepția anumitor mici restricții, ei erau deschiși față de orice fapt cultural sau de invenție științifică. Așa se explică împrejurarea că René Descartes a putut vedea încă din 1611 marea invenție a timpului, luneta astronomului Galilei, „celebrul matematician al marelui duce de Florența”; iar invenția aceasta trebuia să-i urmărească imaginația ani de-a rîndul, pînă cînd, într-o lucrare de fizică de pe vremea maturității sale, era în stare să dea socoteală de însemnătatea ei. Biografii nu uită să ne atragă atenția, cu această împrejurare, asupra influenței puternice pe care trebuie să o fi resimțit un tînăr înzestrat ca Descartes, în contact fiind cu o invenție atît de răsunătoare și datorită căreia se puteau înregistra atîtea lucruri noi, ca de pildă existența sateliților lui Jupiter sau descoperirea petelor

din soare. Nu putem ști dacă, pe vremea cînd avea îngăduința să stea diminețile în pat pînă la ce oră vroia, tînărul nostru începuse să mediteze la anumite probleme de filozofie; putem însă lesne bănuși că asemenea invenții științifice și descoperirile la care puteau ele duce erau de natură să-i deschidă gustul pentru o serie întregă de cercetări pozitive, ce au să preocupe pe Descartes, cel puțin la începutul vieții sale, în egală măsură, dacă nu chiar mai mult, uneori, decît orice întrebări filozofice.

Un gust, care de asemenea putea să se deștepte în Descartes încă de pe vremea anilor săi de școală, era cel pentru lucruri festive. În colegiul din La Flèche, sărbătoririle nu erau rare, iar unele din ele luau o amploare ce negreșit avea un puternic ecou în inimile celor tineri. O astfel de sărbătorire trebuie să fi avut loc la 4 iunie 1610, cînd inima regelui Henric al IV-lea, întemeietorul școlii, de puțină vreme asasinat, era adusă, după dorința mai de mult exprimată a defunctului, spre a fi așezată în capela renumitului colegiu. S-a susținut, poate pe drept cuvînt, că asemenea manifestații impunătoare erau în stare să impresioneze o imaginație tînără într-atît încît mai tîrziu, cînd Descartes este omul retras și ursuz pe care-l știe toată lumea, încă să-i placă să asiste la anumite mari festivități, cum ar fi încoronarea unui suveran sau o nuntă regească. În orice caz un puternic respect pentru tot ce e princiar și nobil însoțește, poate în chip curios, întreaga viață a acestui gînditor ce altfel afirma că nu pune nimic deasupra rațiunii și dreptei judecări, așa încît nu va fi un lucru neașteptat mai tîrziu dacă-l vom întilni scriindu-și, nu fără a fi măgulit de aceasta, cu principesa Elisabeth a unei curți europene, sau acceptînd, la sfîrșitul vieții sale, el pustnicul și ursuzul, să meargă la curtea reginei Christina a Suediei.

Este interesant să întîrziem puțin asupra învățaturii pe care putea să o primească un tînăr în colegiul din La Flèche, ce devenea de grabă una din școlile cele mai vestite din Europa, după propria mărturisire a lui Descartes. Nimic mai bine decît școala nu poate înfățișa nivelul de cultură al unei anumite perioade istorice și idealul moral către care tinde ea. Cu toate acestea programele unei școli celebre dintr-un veac apropiat, cum este veacul al XVII-lea, abia dacă ne sunt cunoscute, și reprezentarea pe care ne-o facem despre învățătura timpului aceluia nu este poa-

te întotdeauna cea potrivită. Pe deasupra, cum adesea figurează în programele școlilor de altădată materii ce au același nume ca acum, ne vine greu să prindem tot ce le deosebește de învățătura veacului nostru. Să ne lăsăm călăuziți de mărturisirile lui Descartes cu privire la tinerețea sa școlară și să încercăm a regăsi, cu datele istorice pe care ni le pun la îndemână biografia lui Descartes, atmosfera și tendințele culturale din timpul acela. Vom învăța astfel cât de nesigure sunt cunoștințele pe care le impune, prin școală, un veac spiritelor timpului și ne vom deprinde poate să privim și învățătura veacului nostru drept ceva mai puțin sigur, mai puțin riguros, cu alte cuvinte mai omenesc și, în multe privințe, mai apropiat de vremelnicia noastră de cum o privim obișnuit.

Amănunte asupra vieții sale școlare ne dă filozoful pe care-l cercetăm în binecunoscuta sa lucrare. *Discursul asupra metodei*, unde își înfățișează, într-un număr redus de pagini, viața, descoperirile, metoda și liniile mari ale gândirii sale. Vom vorbi mai pe larg asupra lucrării acesteia și vom arăta cu acel prilej de ce ea nu ni se pare că trebuie studiată cu precădere. Deocamdată să extragem și să folosim din acest *Discurs asupra metodei* toate datele biografice de care socotim că avem nevoie.

Despre învățătura căpătată în decurs de aproape nouă ani la colegiul din La Flèche, învățatură ce se preda acolo sub două diviziuni mari, cea de șase ani a „umanităților” și cea de trei ani a „filozofiei”, Descartes ne spune că, de îndată ce a ajuns la capătul ei, și-a dat seama că e plină de îndoieli și greșeli. Este greu să-ți închipui astăzi pe un elev sfârșind liceul și spunînd, la capătul lui, că nu pune prea mult preț pe lucrurile pe care le-a învățat, deoarece i se par îndoielnice și greșite. Astăzi un elev este cu mult *sub* tot ceea ce învață pentru a putea judeca destul de temeinic învățătura primită. Se prea poate ca nici Descartes, cu toate că, pe de o parte, va fi fost de la început un spirit strălucit și depășind cu mult mijlocia celorlalți și cu toate că, pe de altă parte, științele timpului său puteau fi mai lesne judecate și cîntărite de cum pot fi cele atît de bine puse la punct ale timpului nostru, se prea poate ca nici el să nu fi crezut chiar de la început, cu privire la programele școlare ale timpului său, aceea ce cre-

dea mai tîrziu, douăzeci și ceva de ani mai tîrziu, cînd își scria *Discursul*. Păcatul cel mare al *Discursului* acestuia este tocmai că, încercînd să refacă tinerețea și gîndurile autorului, reface totul — după cum destul de des s-a observat de către comentatori — cu prea multă măiestrie pentru ca povestirea să mai poată părea adevărată. Dar faptele pe care ni le istorisește filozoful sunt fapte de care nu te poți îndoi, chiar dacă te îndoiiești de legătura și înțelesul lor; așa încît nu putem face altceva decît să ținem seamă de amănuntele pe care ni le dă autorul asupra materiilor predate în școala timpului său.

Umanitățile, ce constituiau partea cea mai întinsă a studiilor unui școlar de la începutul veacului al XVII-lea, trebuie să fi cuprins toate acele materii despre care ne vorbește Descartes la începutul *Discursului*. Din ele făceau parte, desigur, limbile, fablele, acțiunile demne de amintit ale istoriei, ca să nu zicem istoria însăși, lectura „cărților bune”, adică foarte probabil a clasicilor; elocința, poezia și studiile asupra moravurilor și moralei. În rîndul filozofiei, în schimb, urmau să cadă studiile științifice propriu-zise — căci pe vremea aceea științele erau cuprinse încă de filozofie, care se predă după învățătura stăpînitoare a lui Aristotel — logica, metafizica și teologia. Ca limbi nici vorbă că se învăța multă latină și destulă greacă. Latina se învăța, pare-se, ca o limbă ce urma să fie folosită în viu grai, nu numai în scris, așa încît Descartes va sfîrși, ca toți oamenii cu învățatură ai secolului, prin a vorbi și scrie latinește tot atît de bine ca și limba sa de naștere. De altfel, dintre lucrările filozofului, jumătate sunt scrise în latinește, iar faptul că celelalte sunt scrise în limba vulgară a poporului său era, pînă la un punct, un act de curaj din partea învățatului, care-și trăda astfel tagma, ieșind din cercul inițiaților și încercînd să cucerească pături largi ale publicului. Chiar multe din scrisorile sale sunt redactate în limba latină, al cărei folos era că putea fi vorbită între învățați de diferite naționalități, așa cum nu poate fi vorbită astăzi nici una din limbile culte ale Europei. — În ce privește limba greacă, studiile ce se făceau erau cu mult mai reduse, și unii biografi merg pînă la a spune că Descartes nu știa grecește. Cu toate acestea e aproape sigur că el putea înțelege un text obișnuit și dacă nu folosește niciodată, sau

aproape, limba aceasta, e pentru că filozofia sa nu vroia să țină seamă de gândirea antică, dintr-un exces, evident, dar un exces care echilibra pe celălalt, dependența prea mare de gândirea antică și în special cea aristotelică, dependență de care dăduseră dovadă înaintașii imediați ai lui Descartes. — Despre fabulele ce se predau în școli autorul nu ne dă multe amănunte; însă, dacă e să credem pe biografia săi autorizată, acestea cuprindeau toate povestirile cu caracter fictiv sau expunerile strict poetice, în sensul *Metamorfozelor* lui Ovidiu, ori al aceluia care aveau și o mică învățătură morală, în genul bucăților lui Esop; sau, în sfârșit, poemetele țesute pe un oarecare temei istoric, așa cum era *Eneida* lui Virgiliu. Acțiunile demne de amintit din istorie — căci pe vremea aceea istoria nu se învăța tocmai ca o disciplină aparte, ci studiul ei tindea mai mult să evoce faptele memorabile și cu tilc ale trecutului — aveau drept scop să înalțe spiritul și să-l înzestreze pentru încercările la care putea fi mai târziu supus. Lectura cărților bune, adică a clasicilor cum am spune noi astăzi, se întreprindea, după propria afirmație a filozofului, pentru a sta de vorbă cu oamenii înțelepți ai veacurilor trecute, și a sta de vorbă într-un fel care trebuia să ne trădeze tot ce aveau aceștia mai bun și mai adânc în ei. Mai departe, studiul elocinței era, după cum desigur se știe, unul din studiile importante ale timpului aceluia, el trebuind să înzestreze pe elevi cu pregătirea necesară spre a face față celebrelor „dispute”, ce aveau loc atît de des în cadrul școlilor și universităților de pe atunci. E de la sine înțeles că oratoria trebuia studiată după textele renumitelor discursuri ale lui Cicero, precum și după discursurile, de asemenea renumite, pe care scriitorii mari ai antichității, ca Salustiu, Titu-Liviu ori Cezar, le introduceau în operele lor. Este de asemenea ușor de bănuț că poezia, care era analizată în clasele școlilor din secolul al XVII-lea, era poezia scriitorilor Romei și în primul rînd cea a lui Virgiliu, Horațiu și Ovidiu. Pe anumite subiecte propuse, elevii trebuiau să scrie ei înșiși versuri latinești, iar dacă Descartes nu dovedea cine știe ce talent într-o astfel de materie, el era totuși un destul de bun versificator pentru ca mai târziu, foarte târziu, la sfârșitul vieții sale, cînd se află la curtea reginei Christina a Suediei, să compună — sub comandă, e drept — versuri pentru o reprezentăție. Și fără să fie un mare amator de poezie, Descartes se

dovedea destul de în nota timpului pentru a-și alege o deviză dintr-un poet al Antichității. Deviza sa erau versurile acestea. nu tocmai nefericit alese:

*Illi mors gravis incubat,
Qui, notus nimis omnibus,
Ignotus moritur sibi.*

În sfârșit, scrierile despre moravuri și morală, al căror studiu se făcea după unii biografi în anii de filozofie, nu în anii de umanități — ceea ce, în definitiv, nu are pentru noi prea mare însemnătate — sunt de asemenea lesne de bănuțit ce fel erau. Tot ce ar fi de semnalat într-o asemenea materie este, după sugestia unora dintre comentatori, că filozoful nostru trebuie să fi luat cunoștință, cu acest prilej, de scrierile lui Seneca, a cărui influență asupra eticii sale este pentru toată lumea incontestabilă.

Studiul „filozofiei”, care cuprindea ultimii trei ani, se făcea, după cum am amintit, în întregime pe textele lui Aristotel — adică mai degrabă pe învățătura lui Aristotel, căci textele nu se găseau cu ușurință întotdeauna. Întrucât studiul filozofiei trebuia să fie îndrumat către teologie, profesorul trebuia neapărat să fie un teolog, iar dintre toate interpretările lui Aristotel, negreșit că era preferată cea a Sfântului Toma. Anul întâi de filozofie cuprindea mai ales materia logicii. Bineînțeles că, potrivit cu învățătura lui Aristotel, se făcuseră cu timpul adevărate manuale de școală, iar acestea erau cele după care se preda logica în clase. Anul al doilea prevedea studii de fizică, sub care nu trebuie să înțelegem ceva asemănător cu fizica zilelor noastre, ci pur și simplu cu *Fizica* lui Aristotel, adică o analiză subtilă a primelor principii (mișcare, cauză etc.) ce călăuzesc cercetarea naturii. Cunoștințele pe care le căpăta elevul erau deci de natură strict filozofică; sau de cele mai multe ori nu erau nici atât, căci un elev obișnuit cu greu se poate ridica, la vârsta aceea, pînă la înțelegerea filozofică a doctrinei lui Aristotel, ceea ce făcea ca elevii să fie chinuți cu memorizarea și repetarea unor argumente mult deasupra intelectului lor. E adevărat că, în acest de al doilea an al clasei de filozofie, se făcea și oarecare descriere a naturii, anume după tratatul *De coelo*, al lui Aristotel, și începutul tratatului *De generatione* al aceluiași. Dar toate se izbeau de aceeași dificultate: în

cea ce susțineau ca fapte erau eronate, iar în ceea ce susțineau ca principii, deci în ce era filozofic în ele, nu puteau fi înțelese cumsecade de către un elev cu mințea necoaptă. În sfârșit, tot în acest an se studiau și matematicile, fără să li se dea însă o însemnătate deosebită. Filozoful nostru, după spusele unora, se dovedi de pe atunci foarte înzestrat pentru aceste discipline, și unii dintre colegii săi arătau, mai târziu, că punea în adevărată încurcătură pe profesorul lor, cu întrebările al căror răspuns îl căuta. — În sfârșit, anul al treilea și ultimul al cursului de filozofie precum și al întregii școli era destinat metafizicii, materie în care Aristotel domnea mai mult decât oriunde. Cum însă trebuia să se facă trecerea de la metafizică la teologie — căci ne aflăm încă în scolastică și de altfel suntem într-un colegiu de iezuiți —, metafizica trebuia să îndrumeze spre chestiunile privitoare la îngeri și Dumnezeu, unde Sfântul Toma oferea un material demn de întinse studii. Dacă acestor materii li se adăuga, pentru ultimul an, și un curs întregitor de morală, se poate avea tabloul, aproape complet, al cunoștințelor pe care le putea căpăta un elev, în acest început de veac XVII.

Cum prețuia tânărul Descartes toată învățătura pe care o primise în școala din La Flèche? Dacă e să credem afirmațiunile pe care le face în cadrul autobiografiei sale din *Discursul asupra metodei* — și am văzut mai sus că nu trebuie să credem întru totul și întocmai aceea ce ne spune Descartes —, el nu se arăta mulțumit, încă de pe băncile școlii, cu învățătura primită. Se trudise să învețe tot ce învățaseră ceilalți, iar în ce privește rezultatele muncii sale, se pare, spune el singur, că ele nu erau prea coborâte, de vreme ce nu era socotit mai prejos de tovarășii săi. Dar căutând să știe cât mai multe, el se văzu silit să depășească materiile școlii și să se informeze în tot felul de științe „ciudate”, cum le numește el, adică, ne spun comentatorii, în chimie, în astrologie (poate chiromanție) și în ce va fi putut să se inițieze. Iar în nici una din acestea, la fel ca în cele obișnuite, nu putu să găsească lucruri mulțumitoare. Filozofia propriu-zisă i se părea doar că dă mijlocul de a vorbi cu oarecare aparență de adevăr despre tot soiul de lucruri și de a minuna astfel pe cei proști; și, de altfel, de vreme ce în filozofie, spune el, nu reușiseră să dea ceva atâtea spirite strălucite dinaintea sa, cum putea el nădăjdui să ajungă.

prin disciplina aceasta, la rezultate mai satisfăcătoare? E drept că rămînea o știință pe care nu o cercetase încă așa cum trebuia: era știința matematicilor. „Nu băgasem de seamă, spune el singur, care e adevărata lor întrebuintare.” Îl atrăgeau în ele siguranța și evidența demonstrațiilor; dar, gîndindu-se că ele nu slujeau decît pentru artele mecanice, adică în vederea aplicațiilor la care puteau duce, se mira că, pe temelii atît de solide, se clădiră lucruri atît de neînsemnate. Abia mai tîrziu trebuia el să facă descoperirea că certitudinea matematicilor reprezintă ceva cît se poate de semnificativ pentru spiritul omenesc și că ea poate fi luată ca model în eforturile sale către progres. Iar o astfel de descoperire — deosebit de însemnată pentru începuturile gîndirii lui Descartes — el nu o făcea în școală, nici ajutat de vreunul din autorii ce se învățau acolo, ci singur, după ce ieșise de sub tutela profesorilor și se retrăsese mai adînc către sine.

Din toate rezervele pe care le face Descartes asupra școlii și chiar a științelor veacului său, un lucru trebuie să reținem, chiar în cazul că punem la îndoială exactitatea desăvîrșită a celor ce istorisește în *Discursul asupra metodei: trebuie să reținem, anume, o stare de nemulțumire*, ce exista în afară de orice îndoială cînd ieșea de la colegiul din La Flèche și se îndrepta către ceea ce avea să fie singurătatea sa. Biografiile nu ne mai pot spune precis ce a făcut el an cu an între 1614 și 1619; ba mulți dintre ei cred că Descartes a ieșit din școală mai devreme decît în 1614, și anume cu vreo doi ani înainte. Totuși putem bănuî, cu oarecare îndreptățire, că a făcut timp de doi ani studii de drept la Universitatea din Poitiers, căpătînd chiar o diplomă din acelea ce se căpătau în secolul al XVII-lea și care n-ar putea fi decît cu greu echivalată cu vreun titlu de astăzi. Tot la Poitiers s-ar putea ca tînarul să fi făcut oarecare studii de medicină, răspunzînd astfel unei vocații ce începea să se precizeze în el și care nu era defel nefirească, dacă ne amintim de bunicul său din partea tatei și străbunicul din partea mamei, ambii medici. Cu toate acestea, el nu va lua nici o diplomă în materie de medicină, iar dacă mai tîrziu va da sfaturi, ba chiar consultații în chip de doctor, o face ca amator, ca om care, fiind bolnăvicios și nițel ipohondru, se studiasse destul pe sine pentru a putea da prescripții și altora.

Neștiind prea bine ce a făcut filozoful în acest răstimp, ce durează pînă la 1619, primul său biograf, anume Adrien Baillet, care-și scrie cartea sa în 1691 și dă cel mai prețios material documentar pentru studiul lui Descartes, deși nu întotdeauna materialul cel mai exact, biograful presupune că Descartes ar fi stat vreb doi ani la Paris și anume ascunzîndu-se de prieteni și cunoscuți într-unul din cartierele orașului. Anecdota aceasta, care se potrivește foarte bine cu purtarea lui Descartes de mai tîrziu, nu spune însă mare lucru cu privire la răstimpul de care e vorba și nu dă, desigur, socoteală de adevăratele porniri ale tînărului, care trebuia să mai rătăcească doi sau trei ani prin lume pînă să prindă cu desăvîrșire gustul singurătății.

Prilejul de a porni în lume i-l dădea tatăl său, Joachim Descartes, îndemnîndu-l, de vreme ce acum tînărul se mai înzdrăvenise ca sănătate, să apuce calea armelor, după cum făceau toți tinerii mai mult sau mai puțin nobili. Printr-un act făcut între cei trei copii din prima căsătorie a lui Joachim Descartes, anume Pierre, Jeanne și René, aceștia își împart averea rămasă de pe urma mamei și a rudelor ei, așa încît filozoful își are acum averea sa, fiind liber să dispună de ea cum crede de cuviință. El ascultă totuși de sfatul tatălui său și se duce în Olanda, unde se înscrie ca voluntar în armata principelui Mauriciu de Nassau, celebrul militar al timpului. Nu trebuie să surprindă faptul că un tînăr francez se duce în Olanda să deprindă meșteșugul armelor. Asemenea lucruri se întîmplau des pe vremea aceea și, cu toate că olandezii erau protestanți, tineretul catolic francez avea ce învăța la școala lor. Voluntarul nostru nu era totuși dintre cei pe care noua carieră să-i încînte. Din fericire, de altfel, pe tot timpul, nu prea lung, cît avea să rămînă în ea, el nu trebuia să fie prea des folosit și, cu toate că nu primea nici un fel de soldă, venitul său îi asigura o viață liniștită și aproape lipsită de ocupație — sau în orice caz de obligații serioase — în acea Olandă unde întotdeauna Descartes avea să se simtă atît de bine.

Întîmplarea pe care toți biografii o subliniază drept cea mai însemnată din acest răstimp este întîlnirea sa cu Isaac Beeckman. Data cînd se cunosc ei este de 10 noiembrie 1618, ziua de 10 avînd, după cum vom vedea ceva mai jos, o deosebită însemnătate în viața lui Descartes. Olandezul este un medic în vîrstă de treizeci

de ani — Descartes nu are pe atunci decît douăzeci și doi —, curios ca și acesta de multe alte lucruri decît meseria sa, curios, mai ales, de anumite probleme de fizică și de matematici. În jurul acestor preocupări, comune amîndouă, căci și Descartes pare a nu fi părăsit cu totul, în răstimpul de care e vorba, gustul său pentru matematici, se încheagă prietenia lor deosebit de prețioasă pentru filozof. El venise aci, la Breda, localitatea în care se aflau acum, adus de serviciul militar pe care-l îndeplinea. Era un noroc nesperat pentru el ca, în garnizoana aceea, să găsească un tovarăș cu care să poată sta de vorbă și de care să fie îmboldit spre muncă. Nu e de mirare deci că, nici două luni după ce se cunosc, Descartes dedică lui Beeckman manuscrisul uneia din primele sale lucrări (dacă nu chiar prima), un *Compendium musicae*, unde, după cum e și firesc pentru un spirit de matematician, se dezbate o chestiune veche a raportului dintre sunet și număr. Nu se știe dacă faptul că prietenia cu Beeckman l-a ținut treaz pentru cercetările științifice nu l-a influențat în așa măsură, chiar, încît el să fie în stare, peste foarte puțină vreme, să schițeze proiectele acelea, care aveau să însemneze începutul carierei sale de gînditor și reformator al filozofiei.

Cîteva luni după aceea, în cursul anului 1619, el pleacă poate în interes de serviciu, poate pur și simplu într-o călătorie de plăcere, în jurul Europei, cu un itinerar care nu mai poate fi prea bine cunoscut astăzi. Tot ceea ce știm și ne semnaleză biografii este că, pe timpul verii, se află în Germania și asistă la încoronarea împăratului Ferdinand, pentru ca, la începutul iernii aceluiași an, să se afle tot în Germania, de astă dată într-o localitate neștiută, retras, singur, într-o odaie călduroasă, „dans un poêle”, unde simțea nevoia să-și precizeze anumite gînduri care începuseră să-l frămînte. Iar aci, în noaptea de 10 noiembrie, adică exact un an după ce-l cunoscuse pe Beeckman, are loc visul său, visul acela despre care mulți spun că a reprezentat o adevărată criză mistică, surprinzătoare dar nu mai puțin existentă în spiritul acestui gînditor ce punea de pe acum rațiunea și luminile ei deasupra oricărei alte certitudini.

Înainte de a începe să povestim și de a încerca să înțelegem, într-un fel oarecare, visul căruia biografii vor să-i acorde atîta însemnătate, să amintim, în cîteva cuvinte, felul cum rezumă Des-

cartes perioada aceasta, descrisă mai sus, de la ieșirea sa din școală și pînă la 10 noiembrie 1619. *Discursul asupra metodei* ne dă și aci cîteva lămuriri, pe care iarăși, putem să nu le credem întocmai, dar nu e de prisos să le avem în vedere în clipa cînd ne pregătăm să analizăm momentul crizei sale de tinerețe. De îndată ce a isprăvit școala, ne povestește Descartes, el a părăsit studiul literelor și, în genere, studiul acelor materii despre a căror insuficiență se încredințase încă de mult. Se hotărî prin urmare să nu caute altă știință decît cea pe care o putea afla în sine sau, „în cartea mare a lumii”. Și, cum e mai înțelept să începi cu ceilalți în loc de tine, filozoful și-a petrecut anii de care e vorba călătorind, văzînd oameni de tot soiul, încercînd nenumărate experiențe personale și reflectînd asupra lucrurilor felurite ce i se înfățișau înaintea ochilor. Folosul cel mai mare, continuă filozoful, pe care l-a tras din întîlnirea atîtor inși și cunoașterea unor obiceiuri atît de felurite, fu să vadă că deosebirea dintre oameni este tot atît de mare cît e cea dintre filozofi — despre care spusese mai înainte că nu se înțeleg niciodată — și că oamenii cred drept adevărate și sigure o seamă de lucruri care de fapt nu le sunt impuse decît de moravurile și societatea în care trăiesc. Astfel, încheie el, poate spune că a învățat măcar acest lucru, să se dezbrace încetul cu încetul de tot soiul de erori ce-i tulburau mintea: și, după ce și-a dat cîteva ani din tinerețe pentru a citi în cartea lumii și a trage învățatura aceasta, luă într-o bună zi hotărîrea să studieze și în propriul său spirit, trudindu-se să afle, prin propriile sale mijloace, care-s căile ce trebuie să urmeze; iar lucrul îi reuși acum, după întreaga experiență înregistrată, mai bine chiar de cum ar fi putut-o nădăjdui înainte.

Am ajuns astfel, și pe calea povestirii lui Descartes, la ziua retragerii sale în localitatea aceea obscură din Germania, lîngă o sobă, unde visul avea să-i reveleze — sau poate numai să-i confirme — calea ce avea de urmat de acum înainte. *Discursul asupra metodei* nu povestește amănunțele visului și nici nu-l amintește chiar. În schimb o altă lucrare a lui Descartes, una scurtă, intitulată *Olympica*, pe care urmașii imediați ai lui Descartes au putut-o vedea printre hîrțile rămase de la el, dar care apoi s-a pierdut, ea povestește visul în toată întinderea lui. Să-l redăm, după versiunea lui Adrien Baillet, pentru a vedea dacă el poate

însemna, așa cum vor mulți comentatori, un moment de răscruce în existența lui Descartes.

Baillet povestește că filozoful, pornit, după cum o spunea singur în *Discurs*, să afle căile pe care era mai înțelept să se îndrumeze, fu prins, în dorința sa de adevăr, de o însuflețire neașteptată, care-l pregăti pentru a înțelege cele ce aveau să i se arate în vis. De fapt nu fu un singur vis, ci fură trei pe rînd, fiecare cu lumea lui.

La început, i se păru că vede niște năluci care-l înspăimîntară, iar din pricina spaimei visa că umbla pe străzi aplecat spre stînga, resimțind o anumită slăbiciune în partea dreaptă. Dădu să se îndrepte, dar un vînt puternic îl luă pe sus și-l învîrti de trei sau patru ori pe piciorul stîng. Înaintă apoi cu greu, cînd zări biserica unei școli și se îndreptă într-acolo spre a-și face rugăciunea. Deodată băgă de seamă că trecuse pe lîngă cineva pe care-l cunoștea și că nu-l salutase, așa încît vroi să se întoarcă, dar vîntul îl împinse cu putere mai departe, spre biserică. În clipa aceea, din curtea școlii, cineva îl strigă, spunîndu-i că o persoană anumită avea ceva să-i dea. Lui Descartes îi veni în minte că trebuie să fie un pepene adus din vreo țară străină. Băgă de seamă, atunci, că celelalte persoane se țineau bine pe picioare, în timp ce el se clătina sub bătaia vîntului. — În clipa aceea se deșteptă și simți cu adevărat o durere în corp. Se întoarse pe partea dreaptă, căci pînă atunci dormise pe cea stîngă. Înălță o rugăciune către Dumnezeu, apoi timp de vreo două ceasuri stătu să mediteze asupra feluritelor binefaceri și rele de pe pămînt, iar în cele din urmă adormi din nou. Îndată un al doilea vis îi cuprinse imaginația, vis în care i se păru că aude un zgomot mare și pătrunzător, pe care-l luă drept un tunet. Din sperietura trasă se deșteptă degrabă și, cînd deschise ochii, zări o mulțime de scînteii răspîndite prin odaie. Viziunea aceasta o mai avusese de altfel și în alte rînduri, așa încît, ajutîndu-se și cu rațiunea, izbuti să se liniștească și să adoarmă pentru a treia oară.

Cel de al treilea vis, care nu întîrzie să-l încerce, îi înfățișează pe masa lui de lucru o carte venită nu se știe cum, iar cînd se uită la ea își dă seama că e un dicționar, lucru care-l bucură, deoarece se gîndește că i-ar putea fi de folos. În aceeași clipă îi apare în față o culegere de poezii și, deschizînd-o, dă cu ochii de versul

lui Ausoniu: „Quod vitae sectabor iter?” Deodată un necunoscut i se înfățișează, arătându-i niște versuri ce încep prin „Est et Non” și lăudându-i mult bucata. Descartes răspunde cum că este una din idilele lui Ausoniu și începe să caute versurile citate în culegerea sa de poezii. Când necunoscutul îl întrebă cine-i adusesese cartea, el răspunde că nu știe și că avusese în mână altă carte ce dispăruse. În clipa aceea dicționarul reapare și el, dar incomplet de astă dată. Descartes, care nu izbutește să găsească bucata ce se începe prin „Est et Non”, spune către necunoscut că știe el alta mai frumoasă: „Quod vitae sectabor iter?” În timp ce o caută și pe aceasta dă, în cartea sa, peste diferite portrete și trage încheierea că volumul nu era dintr-o ediție pe care o cunoștea el. În clipa aceea necunoscutul și cărțile pier.

„Ceea ce este ciudat, spune Baillet mai departe, e faptul că, îndoindu-se dacă aceea ce-i apăruse era vis sau o nălucire, nu numai că hotări, tot în somn, că era un vis, dar îi dădu și un înțeles, înainte chiar de a se trezi. Socoti astfel că *dicționarul* nu însemna altceva decât toate științele reunite la un loc, iar culegerea de poezii, intitulată *Corpus poetarum*, arăta îndeosebi, și într-un fel mai lămurit, cum se uneau Filozofia cu Înțelepciunea.” Mai departe, „bucata în versuri asupra nesigurantei căii de viață ce trebuie aleasă și care se începe prin «Quod vitae sectabor iter?» înfățișa sfatul cel bun al unei ființe înțelepte sau chiar Teologia Morală. Atunci, neștiind dacă visa ori medita, el se deșteptă cit se poate de liniștit și urmă cu ochii deschiși interpretarea visului avut. Prin poezii aflați în culegere înțelegea revelația entuziasmului, de care nu deznădăjduia să se vadă cuprins. Prin versurile începînd cu «Est et Non», care reprezintă acel Da și Nu al lui Pitagora, înțelegea Adevărul și Eroarea în cunoștințele omenești și științele profane. Văzînd că toate lucrurile căpătau o interpretare potrivită, cuteză să se încredințeze că Spiritul Adevărului fusese cel care dorise să-i deschidă, prin visul acesta, comorile tuturor științelor. Și cum nu-i mai rămîneau de lămurit decât portretele cele mici pe care le găsise în cartea de a doua, nu se mai trudi să afle o lămurire cînd, a doua zi chiar, primi vizita unui pictor italian.” În ce privește primele două vise același biograf arată că, după propria mărturisire a filozofului, „pepenele cel galben, care, în primul vis, trebuia să-i fie dăruit, însemna farmecul sin-

gurătății, dar înfățișat prin îndemnuri strict omenești. Vintul care-l împingea către biserica școlii, atunci cînd simțea o durere în partea dreaptă, nu era altceva decît Geniul Rău, care încerca să-l zvîrle cu sila într-un loc unde el avea de gînd să se ducă de bunăvoie. De aceea Dumnezeu nu-i îngădui să meargă mai departe și să se lase luat pe sus, fie chiar spre un locaș sfînt, de către un Spirit pe care nu-l trimisese El; deși era pe deplin încredințat că Spiritul lui Dumnezeu fusese cel care-l îndemnase la început să se îndrepte către biserică. Spaima de care fu cuprins în cel de al doilea vis însemna, după el, syndereza sa, adică remușcările conștiinței sale cu privire la păcatele pe care se pătuse să le săvîrșească de-a lungul vieții sale de pînă acum. Tunetul pe care-l auzi era crainicul Spiritului de Adevăr ce cobora asupra-i pentru a pune stăpînire pe el. — Iată cum tîlmăcea însuși Descartes visul său cel curios, adăugînd că petrecuse toată ziua în ajun în chip cît se poate de sobru și că de trei luni de zile nu mai băuse picătură de vin. Iar a doua zi, sub impresia încă a visului, se rugă lui Dumnezeu să-l lumineze și făgădui Sfintei Fecioare să facă un pelerinaj la Notre Dame de Lorette¹, ca bun catolic ce era sau năzuia, acum, să fie.

Am povestit, cu toate amănuntele sale, visul renumit al lui Descartes, nu pentru că ne-ar fi interesat prea mult în sine, nici pentru că ni se pare de o însemnătate excepțională în viața filozofului, ci pur și simplu pentru că se ivește într-un moment care, acesta, este într-adevăr un moment de răscruce. Mulți dintre comentatorii lui Descartes caută să descifreze, în visul său, taina orientării sale filozofice, dacă nu chiar a întregii sale gîndiri; alți comentatori nu-și ascund surprinderea de a vedea cuprins de o adevărată criză mistică pe un gînditor ce părea și avea să fie de aci înainte atît de stăpîn pe propriul său spirit; în sfîrșit, o a treia categorie de comentatori nu pierd prilejul de a încerca să întunece figura filozofului, prin interpretarea pe care vor ei s-o dea visului. Toate acestea însă, bune sau rele, nu i-ar fi plăcut prea mult, desigur, lui Descartes. Cînd reface în *Discursul asupra metodei* evoluția spiritului său, el nu pomenește, după cum am a-

¹ Este vorba de Santuario della Santa Casa din Loreto (Italia) — n. ed.

mintit, nimic despre visul avut, și nu se știe ce soartă ar fi avut manuscrisul intitulat *Olympica*, unde povestea visul, dacă filozoful avea prevederea să-și inventarieze și revizuiască hîrțile, înainte de moarte.

În orice caz un lucru este sigur, oricum am interpreta visul descris mai sus: că el nu face decît să *confirme*, pe cale mistică sau pe căile obișnuite ale șubredului suflet omenesc, o pornire a lui Descartes, ce se născuse mai demult, nelămurită, și ce trebuia, mai curînd sau mai tîrziu, să rodească în spiritul pe care-l încercase. Iar dacă totuși se înțelege conținutul visului din 1619 ca o revelație, este lesne de văzut că nu putea fi vorba de revelația unor lucruri cu totul noi pentru omul căruia îi apărea, ci doar de închegarea, mai desăvîrșită, a unui gînd, care poate nu însemna altceva decît ursită. Am văzut de la început cum ursita aceasta făcea din tînrul Descartes o ființă închisă în ea, ca orice ființă bolnăvicioasă și fără sorți să izbindească în cele obișnuite ale vieții. Am văzut apoi cum, în propria sa familie, el trebuia să devină încetul cu încetul un izolat, cu toate că nici ai săi și nici el nu trădau vreo ciudățenie de spirit care să-i despartă pe unii de alții. Pe de altă parte trecerea sa prin școală ne-a arătat că avem de-a face cu o mințe bine înzestrată, deschisă pentru tot soiul de cunoștințe și capabilă, în special să folosească instrumentul acela neprețuit care sunt matematicile. Dacă învățătura școlii îl nemulțumește, aceasta nu înseamnă că tînrul va deznădăjdui sau se va dezgusta de orice învățătură, ci dimpotrivă îl va îmboldi și mai mult să caute singur învățătura adevărată a spiritului. O va căuta prin toată lumea și nu va afla decît păreri trecătoare și potrivite cu un loc și timp anumit; iar atunci, nemairămînîndu-i nimic de încercat, se va întoarce spre sine.

Nimic nu e cu totul nefiresc, nimic nu este neașteptat în visul, ce poate părea la început atît de curios; al lui Descartes. Dicționarul acela reprezentînd întrunirea tuturor științelor? Dar curiozitatea tînrului se întinsese de multă vreme asupra unor cîmpuri felurite și, ceea ce e mai mult încă, un anumit gînd al unificării tuturor cunoștințelor îi venise dinaintea visului său. În scrisorile sale către Beeckman, tovarășul de cercetări fizice și matematice, se găsește proiectul unui tratat de mecanică conceput într-un spirit cît se poate de pătrunzător și general, dacă aluziile scrisorilor

pot autoriza o presupunere în această materie. Ba, într-o scrisoare anumită către Beeckman, cea de la 26 martie 1619, trimisă deci cu o jumătate de an înaintea visului, tânărul nostru scrie, cu propriile lui cuvinte, că visează să dea la iveală „o știință cu totul nouă, sortită să dezlege în genere orice chestiuni ce se pot pune cu privire la mărime, fie ea continuă sau discontinuă”. Iar vederile de mai târziu ale filozofului vor arăta că nu e vorba numai de chestiuni de fizică și matematică sau, atunci, este vorba de chestiuni de fizică și matematică la care s-au redus toate celelalte întrebări. — Nici culegerea de poezii, acel *Corpus poetarum* din vis, nu trebuie să surprindă, căci o anumită încredere în entuziasmul imaginației poetice a avut întotdeauna Descartes, el obișnuind să spună că, pe căile lor, poeții fac să rodească aceleași semințe ale adevărului pe care, pe alte căi, le fac să rodească filozofii. De asemenea, ce putea fi mai firesc decât acel „*Quod vitae sectabor iter?*”, acea nesiguranță cu privire la calea ce avea de urmat, nesiguranță pe care o putea foarte bine resimți un tânăr nu lipsit de trecut, dar presimțindu-și un viitor, așa cum era Descartes? Iar spiritul adevărului care pune stăpânire pe el, revelându-se, cu un joc de scenă pe care nici o imaginație nu și l-ar refuza, mai ales în vis, nu poate el încălzi, în mod firesc, inima unui gânditor ce stă pe pragul carierei sale?

Nu, visul nu importă în sine. Dar înțelesul lui — care e independent de el, deși în cazul de față crește din el — e înțelesul începutului de viață a lui Descartes însuși. *Visul nu are mai mult înțeles decât îngăduie viața lui Descartes de pînă acum.* Fie că el ar fi revelația gândului de a unifica toate științele pe o cale ce rămîne a fi descoperită, fie că este, cum vor alți comentatori, revelația gândului că el, Descartes, trebuie să-și ia singur asupra-și, ca într-un entuziasm poetic, sarcina de a reforma întregul capital de cunoștințe omenești — visul nu spune mai mult decât era firesc să năzuiască tinerețea făgăduitoare, plină de încredere în sine, ba, chiar, nu lipsită de trufie, a ființei aceleia plătînde, dar care se simțea în stare să ia asupra-și sarcini oricît de mari. Visul este doar un semnal. Semnalul că Descartes trebuie să plece mai curînd sau mai târziu dintre oameni și să se lepede de învățatura lor, dacă vrea să facă ceva pentru ei.